

DOI: 10.32347/2076-815x.2020.74.79-91

УДК 711.1

к.т.н., доцент **Голик Й.М.**,
g.jolana@ukr.net, ORCID: 0000-0001-5135-0711,
Несух М.М.,
uz-proekt@ukr.net, ORCID: 0000-0003-2561-110X,
Федорянич Т.В.,
t.fedoryanich13@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8256-0073,
Ужгородський національний університет

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ

Розглянуті еволюційні тенденції системи розселення Закарпаття, коли кожна адміністративна одиниця розглядалася як територіальна частина народного господарства країни зі своєю спеціалізацією міжпоселенними зв'язками. В статті розглядаються етапи формування системи розселення, проводиться аналіз формування системи розселення в різні історичні періоди. Проведено дослідження наукових теорій різних періодів, які мали вплив на формування систем розселення.

Ключові слова: системи розселення; жупи; адміністративний поділ; соціальні; економічні і політичні чинники.

Постановка проблеми. В сучасних умовах все більшого значення набувають містобудівні дослідження та планувальні розробки, які охоплюють як територію регіонів, транскордонні території, країну в цілому, так і окремі території в контексті концепцій просторового розвитку. Територіальний розвиток є головним компонентом організації суспільства в різних соціально-економічних та географічних умовах.

Об'єкти територіального планування визначаються з урахуванням різноманітних чинників і, перш за все, конституційних структур – адміністративно-територіальних одиниць. Адміністративні одиниці територіального поділу країни є такими, що перемінюються. Вони змінюються в процесі політичного та соціально-економічного розвитку країни. Це – результат того, що поділ країни на адміністративні одиниці в різні історичні періоди її розвитку є важливим засобом територіального управління.

Кожна адміністративна одиниця розглядається як територіальна частина народного господарства країни зі своєю спеціалізацією, тісними внутрішніми економічними зв'язками, певним рівнем територіальної концентрації

природних ресурсів і виробничих сил. Тому, на прикладі змін в адміністративно-територіальному районуванні Закарпаття, можна побачити, як поступово змінювалися принципи покладені в основу цього процесу, а також, як з часом змінювалися економічні, соціальні, політичні та інші його чинники.

Виклад основного матеріалу. Адміністративний поділ на Закарпатській Україні було запроваджено угорцями (у XIII ст.), коли ці території входили до складу Угорського королівства, територія була поділена на чотири комітати (жупи) - Ужанський, Березький, Угочанський, Марамороський. Пізніше, при Австро-Угорській імперії, українські землі були розділені між сімома комітатами (жупами) – Спишанська, Земплинська, Шаришська, Ужанська, Угочанська, Березька, Марамароська.

Сучасний адміністративний устрій території Закарпаття почався з 1946 року – коли була створена область. В її склад входили: 13 адміністративних районів, 2 міста (Ужгород, Мукачево) обласного підпорядкування, 7 міст (Свалява, Тячів, Хуст, Чоп, Берегово, Виноградovo, Рахів) – районного підпорядкування, 27 селищ міського типу, 258 сіл.

В процесі розвитку територій утворювався один із головних напрямків містобудівного планування – розселення населення та його системне визначення. Розселення населення, тобто його розміщення на території, має свою історію багатоаспектних досліджень закономірностей та тенденцій розвитку, які мають багатофакторні прояви, залежно від відповідних факторів. Різні прояви і види розселення визначаються в процесі розвитку мережі поселень та в результаті демографічних змін. Аналіз цих змін, які відбуваються протягом останнього півстоліття минулого віку на Закарпатті, дають підстави для визначення характерних тенденцій або закономірностей [1].

Починаючи з 1950 до 1990 р. відбувається зростання загальної чисельності населення Закарпаття (з 799 до 1257 тис. люд.). Інтенсивно зростала чисельність міського населення, що свідчить про тенденції зростаючої урбанізації (табл. 1). Проте, Закарпаття є одним із регіонів, де у 2009 році спостерігалось природне зростання сільського населення (+2.2). Чисельність населення на Закарпатті з 1989 до 2012 р. скоротилася (з 1252 до 1250 тис. люд.) на -0,13%, проте, у 2014 році – збільшилася на + 0,6%. Частка міського населення за вказаний період поступово збільшується.

Якщо простежити, як відбувається розвиток мережі міст, то можна зробити висновок про загальну тенденцію, тобто розміщення міського населення на Закарпатті не можна назвати «централізацією міського населення у містах», тут простежується тенденція рівномірного розвитку як міських, так і сільських поселень. Про це, зокрема, свідчать зміни у кількості міст різних груп за кількість населення (табл.2).

Таблиця 1

Зміна чисельності населення на Закарпатті за 1939-2014рр

Населення	Роки						
	1339	1946	1959	1983	1989	2010	2014
Загальна чисельність населення, тис.люд %	725	799	920	1183	1252	1245	1257
	0	9,3	13,2	22,2	5,5	-0,6	0,95
Міське населення, тис. люд. Рівень урбанізації, %	-	-	267	461,4	513	461	478
	-	-	29	39	41	37	38

Таблиця 2

Зміни у кількості міських поселень на Закарпатті за 1960-2014 рр

Групи поселень за чисельністю населення, тис.люд.	Роки						
	1960	1980	1990	2000	2010	2012	2014
Більше 100	-	-	1	1	1	1	1
50-100	2	2	1	1	1	1	1
20-50	2	3	3	3	3	3	3
10-20	3	2	2	2	3	3	3
5-10	19	26	27	28	30	30	31
До 5	167	183	183	203	202	202	202
До 1	443	384	383	371	369	369	368
Всього	636	600	600	609	609	609	609

З наведених даних можна побачити, що інтенсивно зростала чисельність населення в міських поселеннях та селищах. Помітне зростання чисельності населення відбувалося в мережі поселень 5 – 50 тис. люд., чисельність населення у поселеннях до 5 тис. люд. не зменшувалася - простежується також тенденція до повільного збільшення. Скорочення чисельності населення відбулося за рахунок міських жителів – на 47,1 тис. люд., в той же час в сільських поселеннях чисельність населення збільшилася на 16,7 тис. люд. Більша частина жителів області – 62,9% – проживає в сільських поселеннях. В

Закарпатті чисельність населення одного села в середньому складає 1,4 тисяч людей.

Якщо по Україні в цілому такі тенденції зберігалися до 1990 року, а після цього в останнє десятиріччя минулого століття відбулося зменшення багатьох показників суспільного розвитку, то на Закарпатті депресивного стану сільських територій не простежується, це завдяки традиціям, особливостям територіального розвитку, ментальності населення, прив'язаності до родини тощо. Однак, прояви занедбаності сільських поселень мають тимчасовий характер і не вказують на зворотність означених тенденцій урбанізації і централізації міського населення, і які мають відношення до передумов розвитку мережі поселень на території Закарпаття.

Завдяки різним природним умовам, довгостроковому процесу територіального розподілу праці на Закарпатті поступово склалися урбанізовані смуги (ознаки агломеративності) та форми розселення, які стали об'єктами вивчення, дослідження та проектування [2]. При цьому значна увага приділялася просторовій інтерпретації процесів групування видів поселень та класифікації просторових форм розселення. Еволюційні форми просторового розвитку на Закарпатті мають класичні форми, які досліджував професор Білоконь у своїх працях. На рис. 1 показані еволюційні форми територіального розвитку та адміністративного поділу Закарпаття.

Містобудівна теорія розселення має три джерела:

- світоглядний у сфері політичної економіки і суспільних наук;
- синтез методологій декількох суміжних наукових дисциплін;
- професійний досвід проектувальника.

Ці джерела мали різний за значеннями вплив на розвиток теорії розселення в різні історичні періоди, що визначає її еволюцію. Проблемами систем розселення та вивченням факторів, які впливають на їх розвиток займалися німецькі вчені: В. Кристаллер та А. Льош. Вони сформулювали теоретичні аспекти, які стали основою для багатьох досліджень просторових закономірностей. Вальтер Кристаллер висунув теорію центральних поселень. Вихідним пунктом для моделі він обрав однорідну поверхню з рівномірним розміщенням ресурсів і однаковою купівельною спроможністю. В свою чергу А. Льош досліджував ідеальний економічний простір, однорідний у всіх відносинах з достатньою кількістю ресурсів і рівномірним розподілом економічно незалежних виробників [2]. Він довів, що за таких умов виникає диференціація простору й утворюється мережа економічних районів. Великий вклад у вивченні системи розселення, взаємозв'язків структурних елементів поселень, просторових зв'язків внесли німецькі вчені Й.Тюнен, А. Вебер, В. Кристаллер, А. Льош, В. Лаундхардт.

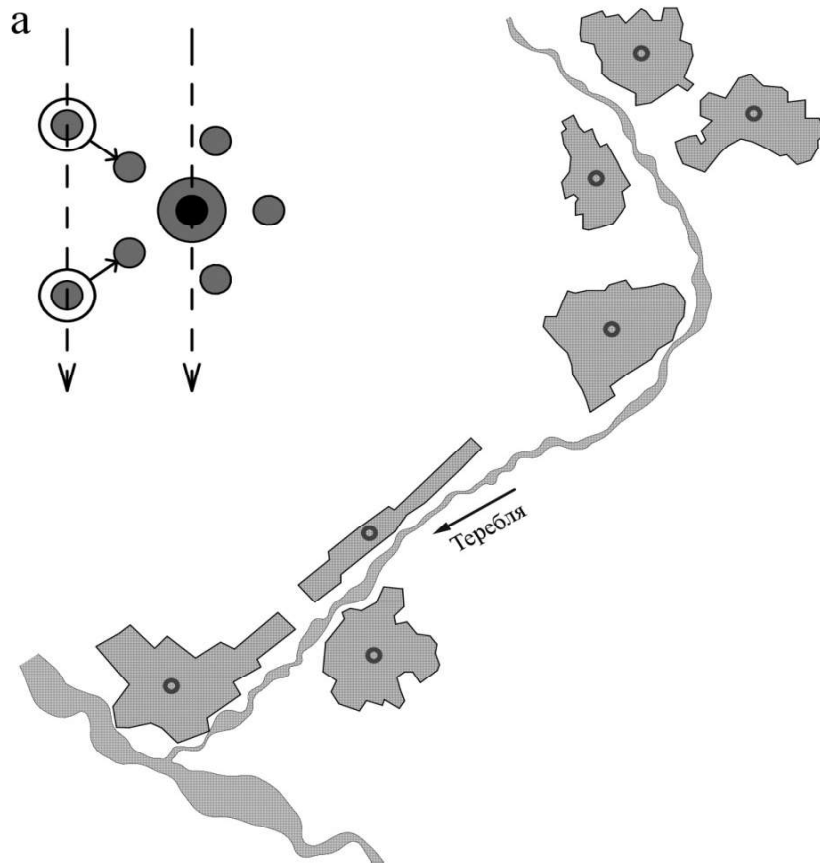


Рис. 1. а) компактна (одноцентрова)

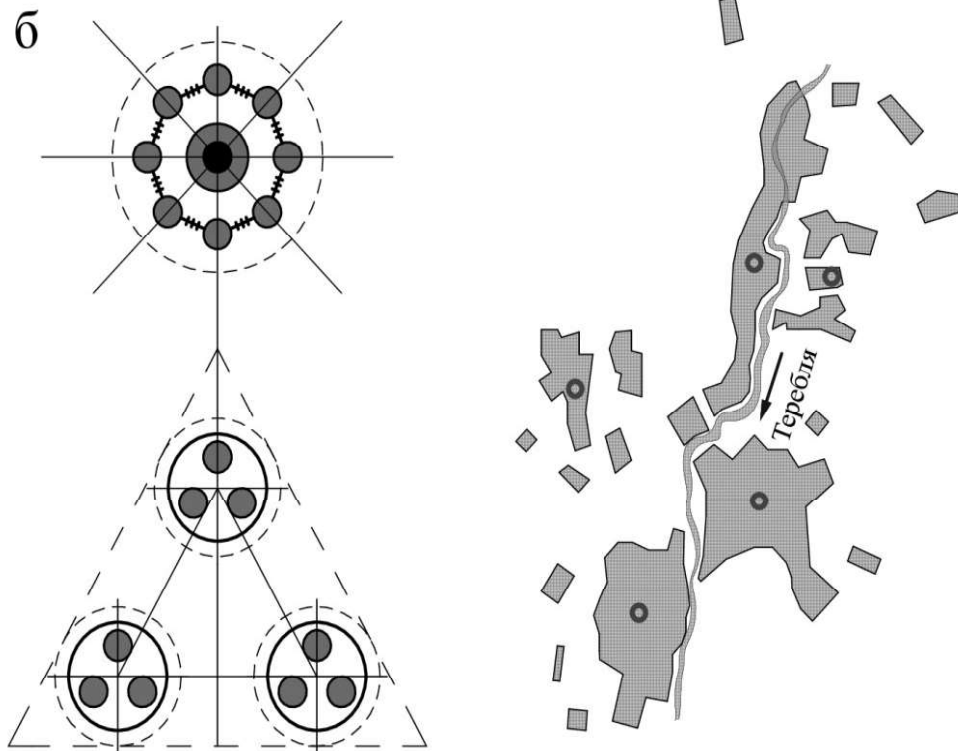


Рис. 1. б) розосереджена (багатоцентрова)

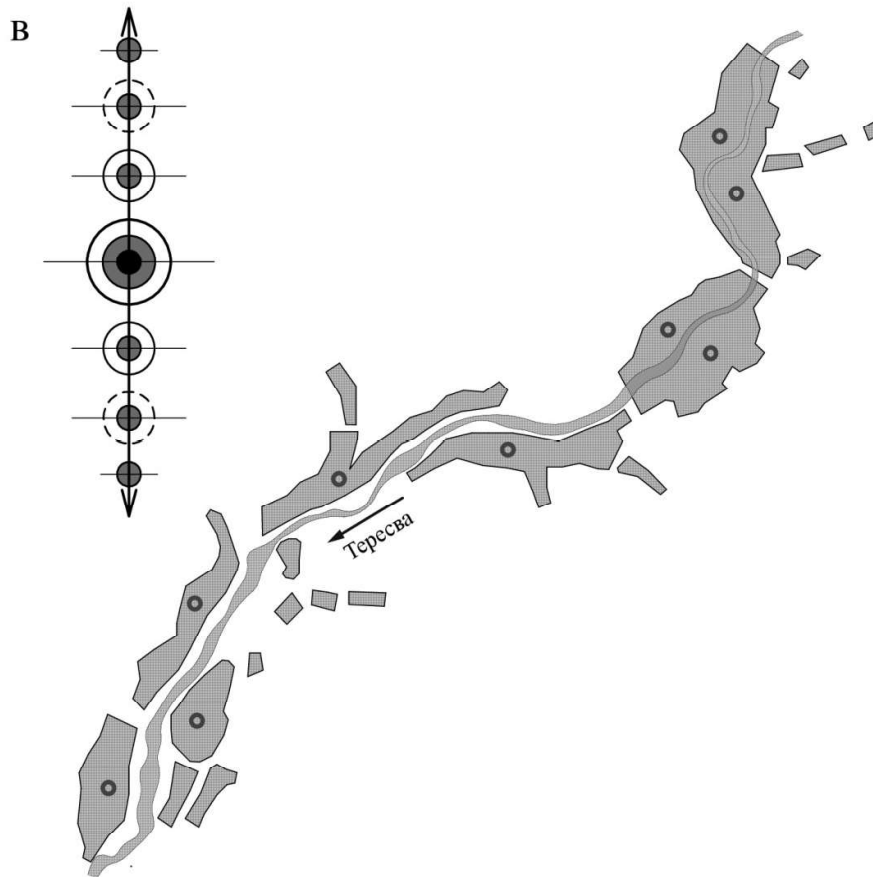


Рис. 1. в) лінійна

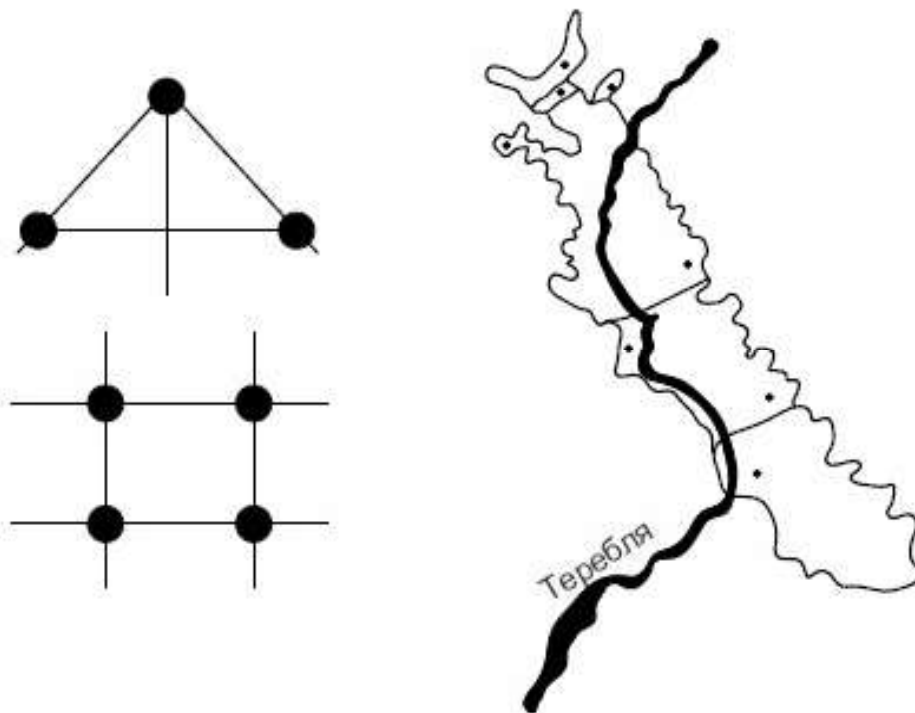
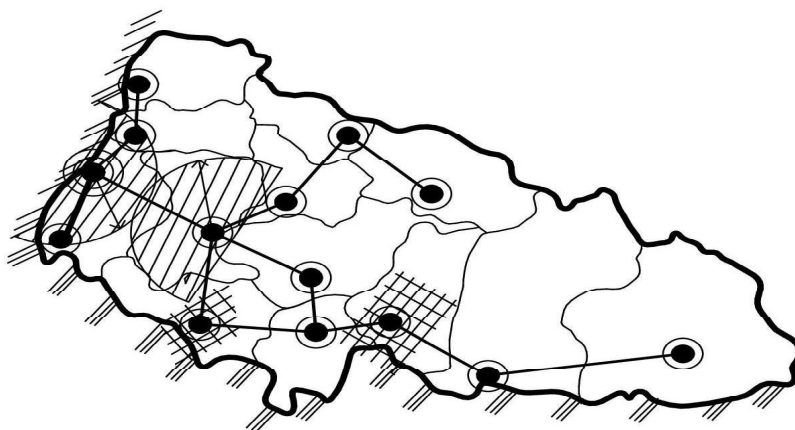


Рис. 1. г) форми розселення сільських агломерації



Умовні позначення

- ◎ - Обласний центр
- - районний центр
- - міста обласного підпорядкування
- ▬ - Державний кордон
- ▨ - урбанізовані території, зона впливу міста
- ▩ - приміські зони

Рис. 1. д) планувальна структура області

Рис.1. Еволюційні форми територіального розвитку та адміністративного поділу Закарпаття:
а) компактна (одноцентрова); б) розосереджена (багатоцентрова); в) лінійна; г) форми розселення сільських агломерацій; д) планувальна структура області.

Перші наукові роботи щодо вивчення просторових міжпоселенських зв'язків та систем розселення започаткував у ХІХ ст. Й.Тюнен в 1826 році. Він доводив, що в рамках зроблених ним припущень оптимальна схема розміщення сільськогосподарського виробництва – це система концентричних поясів діаметру навколо міста-центру. Місто розміщене в центрі території, а простір – представляє собою коло. Чим далі від центру, тим більші транспортні витрати, що впливають на загальні витрати. І відповідно, чим вища продуктивність, тим ближче до міста має розміщуватися дане виробництво.

Послідовниками Й. Тюнена у вивченні просторових та міжпоселенських зв'язків були вчені В. Ланухардт та А. Вебер. Так само як і Й.Тюнен, для вчених вирішальним чинником розміщення виробництва є транспортні витрати і просторові зв'язки. А.Вебер комплексно сформулював завдання міжпоселенських зв'язків і розміщення, основою яких він вважав є мінімізація сукупних витрат виробництва підприємства, а не тільки транспортні витрати. Проте, В.Ланухардт наголошував, що транспортні витрати є вирішальними для розміщення закладів обслуговування і промислових підприємств та розробив метод знаходження пункту оптимального розміщення, відносно джерел сировини та ринків збуту. На думку вченого, мінімізація транспортних витрат на сировину, допоміжні матеріали та готові вироби є вирішальним чинником при виборі раціонального розміщення об'єктів [6].

Подальший розвиток теорії формування простору і розміщення об'єктів виробництва і обслуговування розвинувся в теоріях і принципах В.Кристаллера. Він запропонував першу теорію про функції і розміщення системи поселень у просторі. Центральними містами будуть міста, які надають послуги не тільки в себе, але й в поселеннях свого оточення. На думку вченого, зони обслуговування формуються в соти, а територія покривається сотами (шестикутниками). Така модель дістала назву – «кристаллерівська решітка». На основі такої моделі був сформульований принцип Кристаллера: «кожний наступний рівень концентрації сфери обслуговування в поселеннях включає в себе попередні». Вагомий внесок у розвиток просторових зв'язків зробив на початку ХХ ст. відомий німецький вчений А.Льош у своїй праці «Просторова організація економіки». Він намагався об'єднати дослідження об'єкту розміщення Й.Тюнена та принцип В. Кристаллера, на основі цього сформулював теорію «економічного ландшафту». Вчений ретельно вивчив та дослідив теорії раціонального використання простору і узагальнив їх під кутом зору теорії загальної рівноваги. Він переходить від рівня підприємств та поселень до проблеми формування економічних ландшафтів (районів), наголосив на значення зони впливу міста, що дає основу для формування системи розселення.

Проблемою розвитку міст займався відомий вчений Дж.Форрестер. Він показав взаємодію структурних елементів міста, виділив підсистеми: населення, середовище, простір. Він говорив, що основна суть динаміки розвитку полягає в тому, що місто змінюється з середини. Місто контактує із зовнішнім середовищем, але не змінює його.

Отже, особливо корисними для теорії і практики містобудування стали результати географічного моделювання природних явищ, зокрема, закономірностей розміщення поселень. Завдяки працям Кристаллера, Льоша,

Ізарда доведено, що в поведінці людей є декілька закономірностей щодо переміщень у просторі, які підлягають кількісній оцінці. Зокрема, моделі розселення, засновані на принципах мінімізації переміщень людей, ієрархії та агломерації їх діяльності, що дає підстави для розуміння конфігурації в часі та просторі.

Початковий період вчення про розселення на Україні відноситься до 20-30 років коли було значним впливом революційної ідеології та політики, яка проводилася в Україні. Соціалістичні ідеї урбаністів позначилися на практиці інженерно-планувального характеру. Цей період характеризується пошуком нових радикальних форм «соціалістичного» розселення. В наукових роботах проявляється ідеологія, яка відповідала революційним, ідеологічно спрямованим перетворенням – роботи П.Альошина, А.Бекетова, А.Станіславського, В.Ейнгорна та ін.

На початку 60-х рр. ХХ ст. в містобудуванні були визначені такі форми розселення як селищна, міська та позаміська. Важливо те, що оцінка позаміської форми була неоднозначною. Спочатку її оцінювали негативно, а потім – як прогресивну з точки зору існуючої тенденції розширення міжпоселенських зв'язків. З часом ця форма розселення набула значення регіональних систем розселення. Це період функціонального планування, відповідно до необхідності економічного обґрунтування містобудування у передвоєнні та перші повоєнні роки. Розробляли проекти та ідеї А.Артемчука, Д.Богограда, В.Давидовича, О.Ізрайлевича, Є.Ключніченка, В.Нудельмана та ін.

Подальший розвиток теорії розселення в 60-70-х роках визначається географічними, економічними, соціально-демографічними та архітектурними підходами в процесі проектно-планувальних робіт. З географічного погляду була успадкована ієрархічна організація поселень у вигляді «теорії центральних місць», яка описує мережу міст-центрів згідно із законами побудови їх просторової форми. В українській школі містобудування формували думку М.Дьомін, Г.Заблоцький, Г.Лаврик, Г.Фільваров, І.Фомін в успішній співпраці з вченими – Л.Авдотійним, А.Гутновим, В.Лавриком, І.Лежавою та ін.

З містобудівної науки в теорію розселення були запозичені такі фундаментальні поняття, як планувальна структура, функціональне зонування, трактування об'єктів розселення в термінах просторової композиції. Розробка «образної» форми містобудівного мислення допомогла зробити «переклад» теоретичних концепцій у площину практичних проектних методик і рекомендацій. Це сприяло значущості розселення у містобудівному плануванні. На формування теорії розселення в 70-80 рр. ХХ ст. помітний вплив справила «загальна теорія систем». Корисним виявився і використаний в системному

підході до розселення понятійний і логіко-математичний апарат загальносистемних досліджень. Даний період був спрямований на збереження навколишнього середовища, у зв'язку із глобальною природозахисною проблематикою – І.Бистряков, Т.Панченко, І.Родічкін, Ю.Бондар та ін.

Наступний період в історії містобудування відзначився культурологічною парадигмою підвищеним інтересом до історико-культурної спадщини країни і усвідомленням її значення в містобудівній діяльності. Це наукові думки А.Осітнянко, М.Габреля та ін.

Процес розселення на Україні досяг своєї зрілості, коли в мережі міст була зафіксована їх концентрація і агломерування, коли позначилися районоформуючі функції міст. Ідея системності дала привід звернути увагу на ієрархічну структуру мережі міст, враховуючи такі потреби населення, як праця, побут і відпочинок, що реалізуються в просторі завдяки міжпоселенським зв'язкам. Такі зв'язки існують тому, що для задоволення життєво необхідних потреб населення, яке проживає в невеликих поселеннях, необхідно більш-менш регулярно відвідувати суміжні поліфункціональні міста-центри. Мережа міжпоселенських зв'язків, які характеризуються відстанню до центральних міст, їх напрямком та інтенсивністю, є тією первинною соціально-економічною інформацією, яка необхідна для визначення параметрів територіальних систем розселення. Оскільки такі територіальні системи розселення в межах регіону відрізняються за розмірами, чисельністю населення, формами та специфічними традиціями, то існує можливість визначити параметри їх підпорядкованих типів, а в кінцевому рахунку – ієрархічну структуру системного розселення. Таким чином, досліджуючи функціональні зв'язки прирічкових територій в їх просторовому відображенні дозволяють зафіксувати фундаментальну системну властивість – параметри систем розселення прирічкових територій Закарпаття.

На території України, як і на території Закарпаття зокрема в другій половині ХХ ст., історично склалося два основних ієрархічних рівні адміністративно-територіального управління – обласний і районний, гірський і низинний. Як область, так і райони є господарськими територіальними одиницями, які мають деякі властивості ієрархічно упорядкованих систем розселення. Однак, як свідчать результати натурних обстежень міжпоселенських зв'язків, існують ще рівні системного розселення – надобласні і надрайонні.

Оцінюючи в цілому стан містобудівних досліджень в історичному ракурсі, можна щоразу бачити різні прояви сталих еволюційних тенденцій. Це дає всі підстави здійснювати стратегію подальшого дослідження в плануванні територій в контексті теорії еволюції.

Дуже широко вивчалися проблеми систем розселення та просторових міжпоселенських зв'язків, як за кордоном, так і в нашій країні. Проте недостатньо приділялася увага таким специфічним територіям, як прирічкові території Закарпаття. Недостатньо приділялася увага формуванню системи розселення гірських і низинних прирічкових територій, містобудівному освоєнню, інженерно-планувальній структурі поселень, формуванню структури навколишнього середовища, зонам відпочинку та рекреації, плануванню окремих територій. Тому, в останні десятиліття, виникли проблеми пов'язані із комфортним проживання і використанням специфічних територій області, а саме – прирічкових територій.

Література

1. Білоконь Ю.М. Регіональне планування. Теорія і практика/ за ред. І.О. Фоміна. К.: Логос, 2003. 246. Іл.
2. Бунин А.В., Саверанская А.Ф. Градостроительство XX века в странах капиталистического мира. М.: Стройиздат., 1979. Том 2. 411с.: ил.
3. Габрель М.М. Методичні основи просторової організації містобудівних систем (на прикладі Карпатського регіону України): автореф. доктор. дисертації. Київ, 2002. 36с.
4. Габрель М.М. Потенціал простору регіональних систем. Теоретичні та методичні засади оцінки. Містобудування і територіальне планування. К.: КНУБА, 2002. №13. С.28-37.
5. Демин Н.М., Тимчук Н.Ф. Методы определения зон влияния городов. В помощь проектировщику–градостроителю. К., 1972. Вып. I: Районная планировка и расселение. С.17–21.
6. Демин Н.М. Управление развитием градостроительных систем. К.: Будівельник, 1991. 185 с.
7. Історія Ужгорода. Балагурі Е.А. та ін. Ужгород: В-во Закарпаття, 1993. 220с.
8. Методические рекомендации по формированию систем населенных мест в условиях городских агломераций УССР/ Киев НИИ градостроительства. Киев, 1983. 68 с.
9. Осітнянко А.П. Планування розвитку міста: монографія. К.: КНУБА, 2001. 455 с.
10. Основы теории градостроительства. Яргина З.Н. и др./ под общ. ред. З.Н. Яргиной. М.: Стройиздат, 1986. 325 с.
11. Расселение: Вопросы теории и развития / отв. ред. Ф.Д. Заставный. К.: Наукова Думка, 1985. 364 с.

12. Фильваров Г.И. Вероятностный подход к определению перспектив развития системы населенных мест / Киев–НИИ градостроительства. Киев, 1983. С. 13–18.

13. Statistika obci Podkarpatske Rusi. Praha, 1928. S.15.

к.т.н., доцент Голик Й.М., Несух М.М., Федорянич Т.В.,
Ужгородский национальный университет

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭВОЛЮЦИОННОЙ ТЕНДЕНЦИЙ ПЛАНИРОВКЕ ТЕРРИТОРИИ ЗАКАРПАТЬЕ

Статья посвящена эволюционным тенденциям системы расселения Закарпатья, когда каждая административная единица рассматривалась как территориальная часть народного хозяйства страны со своей специализацией муждупоселенными связями. В статье рассматриваются этапы формирования системы расселения, проводится анализ формирования системы расселения в разные исторические периоды. Проведено исследование научных теорий различных периодов, которые повлияли на формирование систем расселения.

Ключевые слова: системы расселения; жупы; административное деление; социальные; экономические и политические факторы.

Ph.D., Associate Professor Jolana Golik,
Mykhailo Nesukh, Tetyana Fedoryanich,
Uzhgorod National University

RESEARCH OF EVOLUTIONARY TRENDS OF PLANNING OF THE TRANSCARPATHIAN TERRITORY

The article is devoted to the evolutionary tendencies of the Transcarpathian settlement system, when each administrative unit was considered as a territorial part of the national economy with its specialization in intersettlement relations. Administrative division in Transcarpathian Ukraine was introduced by the Hungarians in the twelfth century, when these territories were part of the Kingdom of Hungary. The territory was divided into counties. The article considers the stages of formation of the settlement system, analyzes the formation of the settlement system in different historical periods. The modern territorial and administrative division of Transcarpathia began in 1946 - when the region was created. In the process of territorial development, one of the main directions of urban planning was formed -

population resettlement and its systematic study. The article studies scientific theories of different periods, studies the theories of different scientists who had an impact on the formation of settlement systems.

Key words: settlement systems; counties; administrative division; social; economic and political factors; intersettlement relations.

REFERENCES

1. Bilokon Yu.M. Rehionalne planuvannia. Teoriia i praktyka/ za red. I.Fomina. K.: Lohos, 2003. 246. Il. {in Ukrainian}
2. Bunyn A.V., Saveranskaia A.F. Hradostroytelstvo XX veka v stranakh kapytalystycheskoho myra. M.: Stroiyzdat., 1979. Tom 2. 411s.: yl. {in Russian}
3. Habrel M.M. Metodychni osnovy prostorovoi orhanizatsii mistobudivnykh system (na prykladi Karpatskoho rehionu Ukrainy): avtoref. doktor. dysertatsii. Kyiv, 2002. 36s. {in Ukrainian}
4. Habrel M.M. Potentsial prostoru rehionalnykh system. Teoretychni ta metodychni zasady otsinky. Mistobuduvannia i terytorialne planuvannia. K.: KNUBA, 2002. №13. S.28-37. {in Ukrainian}
5. Demyan N.M., Tymchuk N.F. Metody opredeleniya zon vlyaniya horodov. V pomoshch proektyrovshchyku–hradostroyteliu. K., 1972. Vyp. I: Raionnaia planirovka y rasselenye. S.17–21. {in Russian}
6. Demyan N.M. Upravlenye razvytyem hradostroytelnykh system. K.: Budivelnyk, 1991. 185 s. {in Russian}
7. Istoriia Uzhhoroda. Balahuri E.A. ta in. Uzhhorod: V-vo Zakarpattia, 1993. 220s. {in Ukrainian}
8. Metodycheskye rekomendatsyy po formyrovaniyu system naseleennykh mest v usloviakh horodskykh ahlomeratsyi USSR/ Kyev NYY Hradostroytelstva. Kyev, 1983. 68 s. {in Russian}
9. Ositnianko A.P. Planuvannia rozvytku mista: monohrafiia. K.: KNUBA, 2001. 455 s. {in Ukrainian}
10. Osnovy teoryi hradostroytelstva. Yaryhina Z.N. y dr./ pod obshch. red. Z.N. Iarhynoi. M.: Stroiyzdat, 1986. 325 s. {in Russian}
11. Rasselenye: Voprosy teoryi y razvytyia / otv. red. F.D. Zastavnyi. K.: Naukova Dumka, 1985. 364 s. {in Russian}
12. Fylvarov H.Y. Veroiatnostnyi podkhod k opredeleniyu perspektyv razvytyia systemy naseleennykh mest / Kyev–NYY hradostroytelstva. Kyev, 1983. S. 13–18. {in Russian}
13. Statistika obci Podkarpatske Rusi. Praha, 1928. S.15. {in Czech}